НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2021

Головний редактор
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН
БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція
КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН
ХОХОРОВСКІ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE • INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2021

Editor-in-Chief
CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary
GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board
BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine
BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany
KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті / *Articles*

GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture	**5**	GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture
ІВАНОВА С. В. Найдавніші кургани як знакова система	**17**	IVANOVA S. V. Ancient Burial Mounds as a Symbolic System
ВЕРТІЄНКО Г. В. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести	**29**	VERTIIENKO H. V. Precious Metals in the Worldview System of Ancient Iranian-Speaking Peoples on the Texts of Avesta
ІВЧЕНКО А. В. Нові матеріали з розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії	**38**	IVCHENKO A. V. New Materials From Excavation «Orient» at Olbian Necropolis
ОСИПЕНКО М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України)	**54**	OSYPENKO M. S. Horse Whip Pommels With a Special Protrusion of the XI—XIII Centuries (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine)

Публікації археологічного матеріалу / *Publication of Archaeological Material*

ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я	**72**	ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. New Burials of the Pre-Scythian Time From the North-Eastern Azov Area
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі	**86**	HUTSAL A. F., HUTSAL V. A., MOHYLOV O. D. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia
БУЙСЬКИХ А. В., ГАРКУША Н. М., ЧЕПКАСОВА М. І. Архітекутурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр.	**96**	BUISKYKH A. V., HARKUSHA N. M., CHEPKASOVA M. I. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies
КОЗЛЕНКО Р. О. ПУКЛІНА О. О. Теракоти римського часу з Нижнього міста Ольвії в зібранні Національного музею історії України	**108**	KOZLENKO R. O., PUKLINA O. O. Roman Terracottas From the Lower City of Olbia From the Collection of the National Museum of the History of Ukraine

Історія науки

ГАВРИЛЮК Н. О. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (До 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка) **118**

History of Science

GAVRYLYUK N. A. The Beginning of the Palaeoeconomics Study in Ukrainian Archaeology (To the 100th Anniversary of B. A. Shramko's Birth)

Рецензії

РУДИЧ Т. О. Рец.: О. Козак, І. Потєхіна, Т. Слободян, В. Гупало. Методичні рекомендації з польової антропології **127**

ПАПАКІН А. Г. Рец.: А. В. Симоненко. Сарматские всадники Северного Причерноморья **132**

Book Review

RUDYCH T. O. Rev.: O. Kozak, I. Potiekhina, T. Slobodian, V. Hupalo. Methodical Recommendations on Field Anthropology

PAPAKIN A. H. Rev.: A. V. Symonenko. Sarmatian Horsemen of the Northern Black Sea Coast

Хроніка

До 70-річчя Леоніда Залізняка **136**

News Review

To the 70th Anniversary of Leonid Zalizniak

УДК 903.5:81'22 https://doi.org/10.15407/archaeologyua2021.01.017

С. В. Іванова *

НАЙДАВНІШІ КУРГАНИ ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА

У статті йдеться про проблему раннього датування курганів Північного Надчорномор'я та Передкавказзя. Доведено, що помилковим є датування таких курганів за датами, які пов'язані з сакральними спорудами (святилищами). Треба відокремити ці комплекси та досить ранні поховання на їх території як ґрунтові, безкурганні, та визнати їх хронологічний пріоритет. Будівництво в подальшому курганів на території святилищ (38—37 ст. до н. е.) вказує на спільний сакральний простір населення епохи палеометалу.

Ключові слова: курган, святилище, сакральний простір, енеоліт, бронзовий вік.

За допомогою обрядів та ритуалів людина створює навколишній світ у певних формах, що мають знаково-символічний характер. У археологічному контексті саме поховальний ритуал є найбільш виразним інструментом структурування Всесвіту: він постає як «текст» (у семіотичному сенсі), а його складові елементи — як знаки.

На етапі становлення археології як науки, курган досліджували винятково як місце поховання. Лише з часом почали звертати увагу на символізм курганного насипу. В енеоліті та за доби бронзи саме курган був сакральним центром з певним семіотичним статусом й набором символічних функцій. За доби бронзи в Північному Причорномор'ї курганна традиція досягла розквіту, під курганними насипами знаходять поховання майже всіх археологічних культур. Причиною цього став не брак вільного місця для здійснення поховань і навіть не технічні можливості стародавніх суспільств, а формування і функціонування в соціумах певних світоглядних установок, їх (ре)трансляція людьми різних культур і поколінь протягом тривалого часу. Курган за доби бронзи сприймався як вже існуючий сакральний простір, як своєрідна знакова система з високим семіотичним статусом.

Походження курганного обряду та поширення його на території Європи давно привертає увагу дослідників. Вважається, що найбільш ранні кургани з'явилися в Паризькому басейні. Це були т. зв. «довгі кургани» (мегаксілони). У Північній і Центральній Європі вони з'явилися близько 4100 р. до н. е. (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду). Існує думка, що найраніші кургани класичного типу були пов'язані з Бальбергською культурою (датується в проміжку 3800—3400 р. до н. е).

Постановка проблеми. Відома серія підкурганних поховань Причорноморсько-Азовського Степу, яка виділяється досить ранніми датами, що наближаються до дат Паризького басейну й значно старші за центральноєвропейські. Це дозволило свого часу припустити деякими дослідниками зародження курганного обряду на сході і його поширення, разом з міграціями степових кочовиків, в західному напрямку (напр.: Гимбутас 2006). Існує і протилежна думка (напр.: Сафронов 1989).

Коли мова йдеться про найраніші кургани, то різні дослідники наводять різні списки найбільш ранніх поховань, які далеко не завжди збігаються один з одним, причому більшість комплексів в таких списках недатовані (Кореневский 2012; Котова 2006, 2013; Моргунова 2011). У цій ситуації оптимальним є розгляд комплексів Причорномор'я і Передкавказзя, для яких отримані радіовуглецеві дати (за кістками або деревом з деталей конструкцій) (табл. 1). Зауважимо відразу, що частина з найдавніших поховань, з датами або без них, трактується як не курганні, проте традиційно публікуються з індексом кургану, оскільки перебували під більш пізніми курганними насипами (напр.: Джурджулешти 2/3, Суворове 1/7 та ін.). Крім того, до основних підкурганних поховань застосовують дати, отримані з аналізу дерева стовпових святилищ, що розміщувалися за межами поховань (Красне 9/17, Са-

* ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3318-8244, *svi1956@gmail.com*

© С. В. ІВАНОВА, 2021

ратени 1/7), що не цілком коректно, і безпідставно подавнює дату спорудження кургану та поховання.

Є випадки, коли поховальний обряд (і культурна належність) основного поховання знаходиться в протиріччі з контекстом первинного мегалітичного комплексу. Зазвичай в аналітичних роботах це протиріччя вирішується визнанням часткової некоректності дати або курганної стратиграфії. Але ці протиріччя можна вирішити, порушивши деякі існуючі в археології стереотипи.

Таблиця 1. **Радіовуглецеві дати ранніх «підкурганих поховань»***
Table 1. **Radiocarbon timeline of early «burial mounds»**

Комплекс	Лаб. шифр	Мат.	Дата BP	Дата BC (1 σ)
Типки I, 2/16	GrA-24442	кч	5910 ± 80	4891—4694
Джурджулешти 2/3	Ki-7037	кч	5560 ± 80	4459—4437
Шевченко, курган «Шахтар», 29/4, докурганий енеоліт	Ki-13870	кч	5480 ± 100	4450—4230
Шевченко, курган «Шахтар», 29/5, докурганий енеоліт	Bln-5779	кч	5478 ± 37	4360—4265
Ревова 1/19	Ki-11174	кч	5450 ± 80	4361—4165
Шевченко, курган «Шахтар», 29/5 докурганий енеоліт	Ki-13868	кч	5440 ± 100	4450—4070
Перегрузне 13/7	GrA-9260	кч	5430 ± 50	4339—4253
Тоннельний 1/6	Ki-14220	к	5410 ± 60	4340—4220
Курсавський 1/15 ск 2	Ki-14313	кч	5310 ± 80	4307—3997
Орехів, «Тарасова могила» 1b/14	Hd-19715,		5278 ± 28	4160—3990
Курсавський 1/15 ск. 2	Ki-14312a	кч	5240 ± 70	4219—3973
Виноградне 1982 3/15	Ki 14726	кч	5230 ± 60	4230—3960
Вертолетное поле 1/12	ИГАН-2516	кч	5180 ± 100	4212—3818
Красне курган 9	Лу-2455	дер	5180 ± 30	4040—3960
Саратени курган 1	ЛУ 2454	дер	5140 ± 40	3990—3810
Луганськ 2010 1/12-А (?)	Ki-1776	д	5120 ± 60	3980—3800
Виноградне 1984, 24/30	Ki-14657	кч	4980 ± 70	3920—3660
Катаржино 1/10	Ki-11376	кч	4970 ± 110	3935—3650
Катаржино 1/10	Ki-9523	вугілля	4950 ± 70	3793—3655
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/6	Ki-15168	кч	4940±70	3790—3650
Виноградне 1984, 24/21	Ki-14722	кч	4910 ± 70	3770—3630
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/14	Ki-15172	кч	4890 ± 60	3760—3630
Луганськ 2010 1/12-А или 12-Б (?)	Ki-17732	кч	4890 ± 60	3760—3630
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/7	Ki-15169	кч	4880 ± 70	3770—3530
Луганськ 2010 1/ перекриття п. 12-	Ki-17733	кж	4860 ± 80	3760—3520
Утконосівка 3/2	Ki-11252	вугілля	4830 ± 70	3699—3523
Шевченко, курган «Шахтар», 29/22	Ki-13871	кч	4810 ± 80	3700—3380
Шевченко, курган «Шахтар», 29/20	Ki-14720	кч	4750 ± 60	3640—3380
Кошари 3/6	Ki-11211	кч	4720 ± 80	3631—3377
Шевченко, курган «Шахтар», 29/21	Ki-13872	кч	4720 ± 80	3640—3490
Орехів, «Тарасова могила», курган 1b/6	Hd-19429	к	4673 ± 44	3520—3370
Хаджидер I, 6/4	Ki-9528	кч	4640 ± 70	3617—3349
Сичавка 1/22	Ki—16612	кч	4580 ± 90	3500—3100
Вертолетное поле 1/8	Bln-5530	к	4556 ± 50	3370—3110
Каменка Дніпровська 14/2	OxA23083	кч	4556 ± 30 δ13C — 19.27 δ15N + 13.1	3370—3120
Саратени 2/3	ЛУ-2477	?	4530 ± 40	3360—3110
Катаржино 1/10	Ki-11205	кч	4510 ± 60	3345—3101
Орехів, «Тарасова могила», 1a/33	Hd-18822	к	4460 ± 30	3330—3020

* Без урахування усатівських та майкопських комплексів.
(за: Иванова та ін. 2005; Кореневский 2012; Петренко, Ковалюх 2003; Рассамакин 2009; Рассамакін 2013; Рассамакін, Черних 2017; Яровой, 2000)

Стереотип перший. Йдеться про визнання первинності основного курганного поховання в ставленні до мегалітичних або стовбових підкурганних конструкцій (або їх синхронності). Конструкції ці споруджуються винятково під час похоронних ритуалів, пов'язаних з першим небіжчиком у кургані.

Стереотип другий. Жертовні або ритуальні ями в курганах завжди пов'язані з основним підкурганним похованням, є одночасними і вторинними відносно нього.

Імовірно, традиційний підхід дослідників пов'язувати спорудження кургану з усіма похованнями, які впущені з рівня давнього горизонту, а також апріорне визнання одночасності всіх споруд і поховань, які перекриті першим насипом, й призвели до протиріч в інтерпретації подібних комплексів.

Обговорення. На наш погляд, слід визнати первинність тих святилищ, що мають ранні, «докурганні», дати. Вони функціонували до зведення кургану: в цих випадках мегалітичні конструкції не мають прямого стосунку до курганних насипів, що перекривають їх (або «вбудованих» у них) значно пізніше. Це припущення дозволяє пояснити складну ситуацію як загалом, так і у кожному конкретному випадку.

Наведені в табл. 1 поховальні комплекси, що пов'язані з тими курганами, де під насипами знайдені святилища, досить чітко формують дві хронологічні групи. Одна з них охоплює діапазон 45—40 ст. до н. е., друга — 38/37—31 ст. до н. е. Виняток становлять Передкавказзя, Типки-1 курган 1, поховання 16, яке датується 49 ст. до н. е. (табл. 2; 3).

Окремі комплекси з першої групи вже під час розкопок або подальших публікацій були названі ґрунтовими, хоч і перекритими згодом курганним насипом, наприклад, могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5—7, 11, 12 (Манзура 1997), Орджонікідзе, курган Шахтар, 29/4,5; впускне в природний пагорб поховання 14 кургану Тарасова могила (Орехів), що супроводжувалося двома культовими ямами (Рассамакін 2009, с. 290—292). Таким чином, деякі ранні дати (до 38—37 ст. до н. е.), пов'язані із самого початку з безкурганними комплексами, і лише згодом, через деякий час, перекриваються насипом, який поєднується вже з більш пізнім похованням, яке буде дійсно основним для цього кургану, розташованого на сакральному простору колишнього святилища. Відомі випадки, коли зафіксовано два основних поховання, та між ними існує суттєва хронологічна

Таблиця 2. **Графіки радіовуглецевих дат підкурганних святилищ**
Table 2. **Charts of radiocarbon timeline of mound sanctuaries**

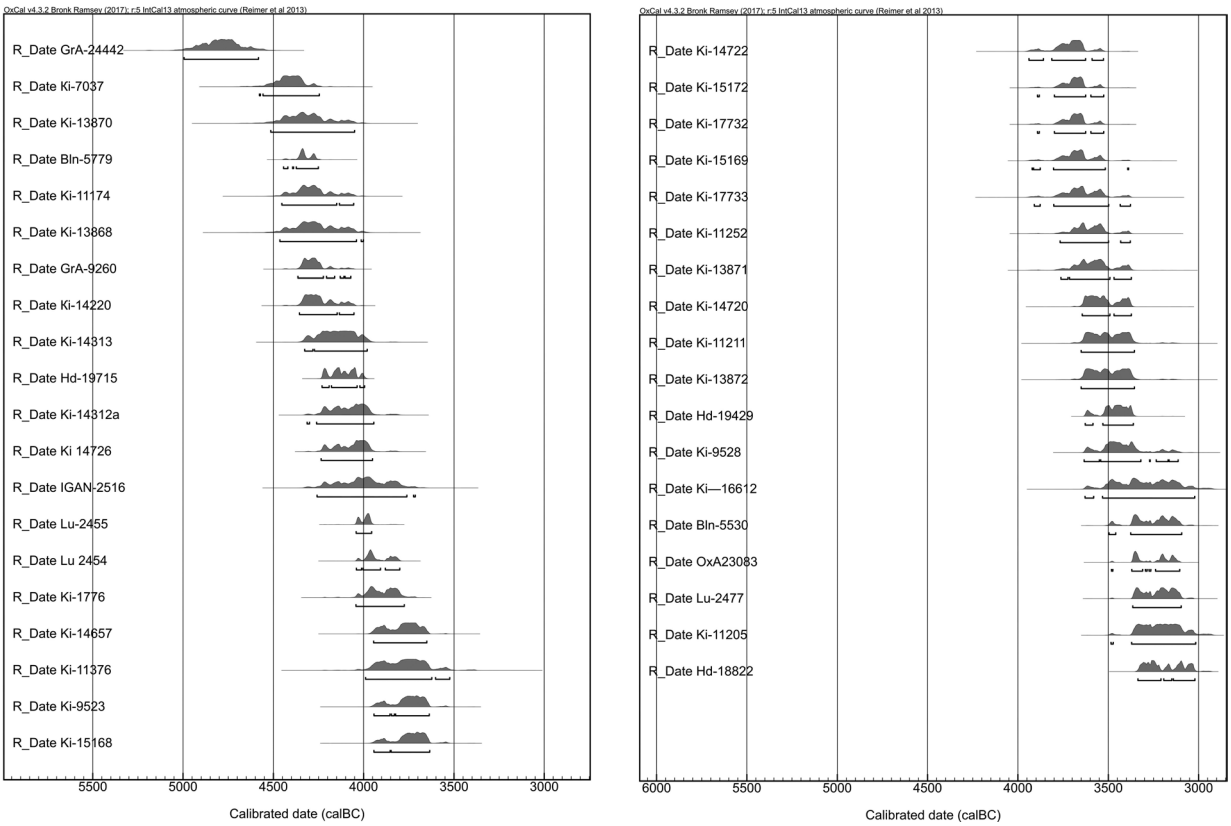

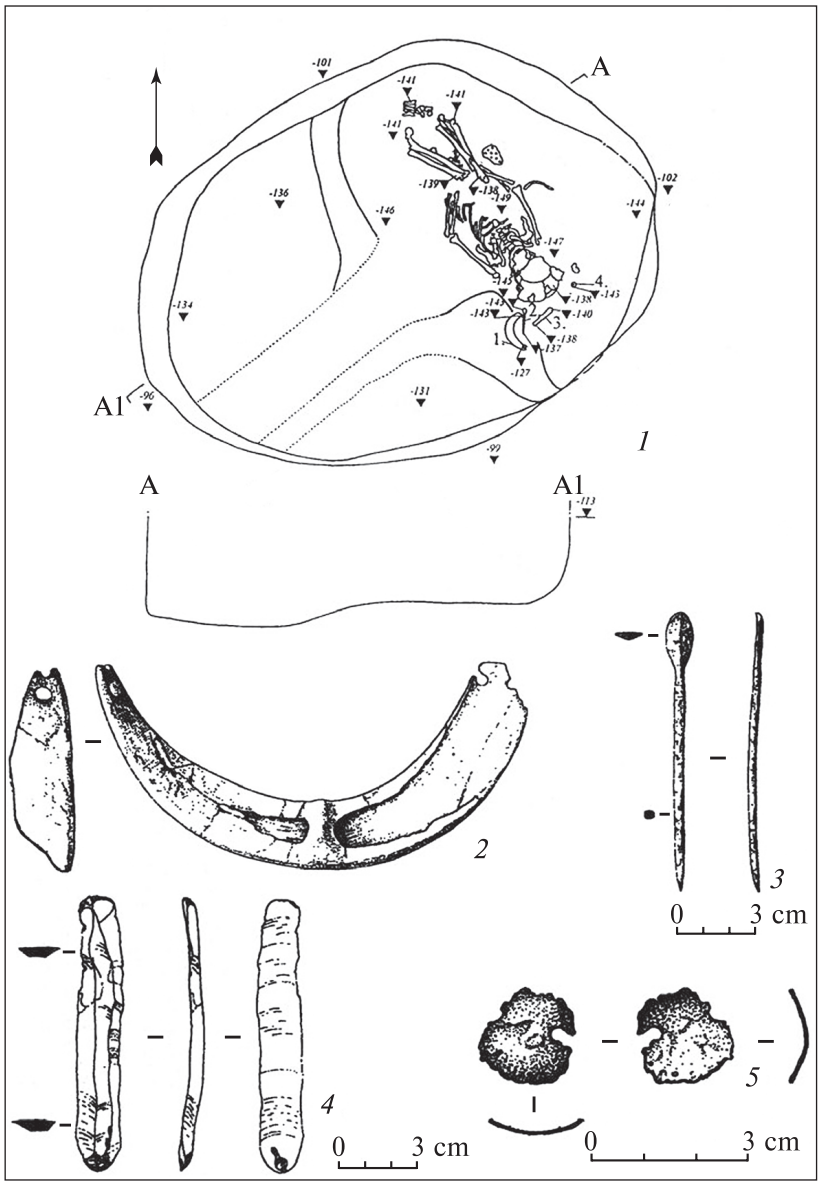

Рис. 1. Поховання Айгурський 2/17: *1* — план поховання; *2* — кістяна пластина-пектораль; *3* — шпилька кістяна; *4* — пластина кременева; *5* — бляшка мідна (*2—3* — кістка; *4* — кремінь; *5* — мідь) (Кореневский 2012)

Fig. 1. Burial of Aihurskyi 2/17: *1* — burial plan; *2* — bone plate–pectoral; *3* — bone hairpin; *4* — flint plate; *5* — copper plaque (*2—3* — bone; *4* — flint; *5* — copper) (Korenevskyi 2012)

Таблиця 3. **Сумарний графік радіовуглецевих дат підкурганних святилищ**

Table 3. **General timeline of radiocarbon dating of mound sanctuaries**

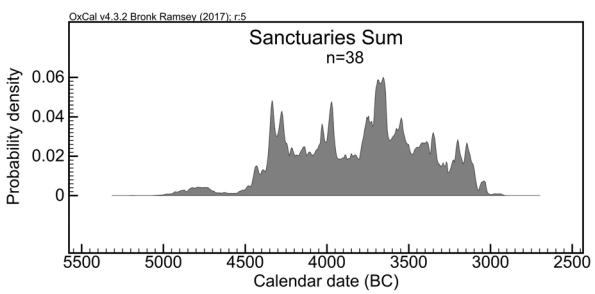

відстань. Яскравим прикладом такої ситуації є Могильник Айгурскій-2, курган 17, поховання 6 (Кореневский 2012, с 9—21). Розглянемо цей випадок окремо. Було встановлено, що з рівня поховального ґрунту були вириті два поховання 2в і 6. Поховання 2в містило в ямі скелет зібгано на спині без речей. Дата 14С з цього комплексу має значення 3770 ± 100 ВР або 2328—1989 ВС cal. і вказує на час середньої бронзи. А ось у похованні підлітка 17/6 (небіжчик був зібгано на спині) знайдена кістяна пластина-пектораль з ікла кабана, кістяна шпилька, ножеподібна кременева пластина та мідна бляшка (рис. 1).

Дати саме для цього поховання немає, але пектораль традиційно є маркером поховань ранньоенеолітичної доби; наприклад, Н. С. Котова зараховує їх до пам'яток середнестогівської культури/спільноти (2006, с. 82, 98).

Звісно, датування цього поховання з пектораллю за сусіднім похованням середньої бронзи неможливо. Слід визнати, що це два різних комплекси, інтервал між якими налічує декілька тисячоліть. Але обидва вони впущені з рівня давнього горизонту; перше пов'язане зі святилищем та є ґрунтовим, друге вже підкурганне, з яким пов'язано будівництво курганного насипу.

Також відомі випадки, коли кургани датують за основними похованнями, які є насправді жертовними ямами та належать до безкурганних споруд, тобто до святилищ більш ранніх часів. У кургані Типки основне т. зв. поховання 16 — це (жертовна) яма з кісткою великої рогатої худоби та фрагментом кременевого ножа, яка має дату 49 ст. до н. е. Завдяки цій даті, С. М. Кореневський зараховує факт виникнення кургану в Передкавказзі до першої половини V тис. до н. е., але і в нього є сумніви щодо наявності курганного насипу у цьому випадку. Є й конструктивні особливості споруди, яка була збудована на давньому горизонті — дослідник зазначає, що простежується зведення насипу як валоподібної споруди з прогином у центрі [1]. (Кореневский 2012, с. 27—31; 59—62). Яма умовного поховання 16 розташована не у центрі насипу, а зі значним зміщенням на північний захід від центру (Там само, с. 156, рис. 21).

У цьому випадку, найімовірніше, жертовна яма пов'язана зі святилищем, оточеним валом, а курганний насип збудовано над похованням доби середньої бронзи. Прикладом кургану такого типу є курган, який був розкопаний біля с. Нова Долина в Одеській обл. (Петренко, Островерхов, Сапожников 2002), з валом та з досить раннім похованням, також зміщеним від центру (рис. 2). І такі ранні жертовні ями є й під іншими курганними насипами, частіш за все, вони розміщувалися на відстані від центральної частини підкурганного майданчика. Важливою ознакою є відсутність материкового викиду, що може свідчити про ґрунтовий характер споруди — сакрального комплексу, що складається

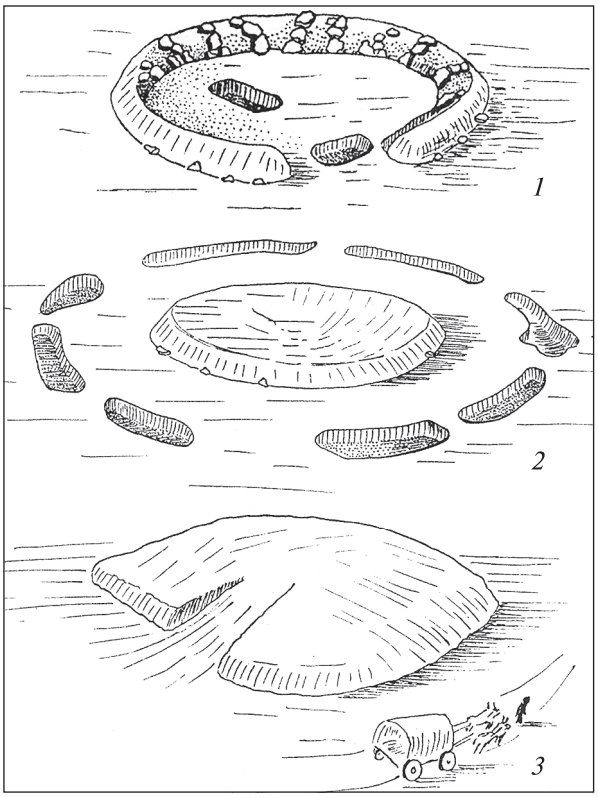

Рис. 2. Нова Долина, курган 3 в епоху енеоліту (*1—2*) і ранньої бронзи (*3*). Реконструкція, за: Петренко та ін. 2002

Fig. 2. Nova Dolyna, burial mound No. 3 of the Eneolithic (*1—2*) and Early Bronze Age (*3*). Reconstruction (Petrenko et al. 2002)

з жертовної ями або поховання [2], яке оточують рів, вал або кромлех у різних комбінаціях.

Початковий етап існування святилищ припадає на «докурганний» період степового енеоліту. Зі святилищем можуть бути пов'язані кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, цокольні майданчики усіченоконічної форми (що відрізняє їх від традиційних курганів) та інші споруди. Відомі цокольні майданчики (платформи). Як правило, у перетині вони трапеціїподібної форми, висота їх невелика, часто не перевіщує рівень кромлеха, верхня площина лише трохи менше за нижню. Такі платформи відомі на давньому горизонті [3]. Існує припущення, що вони можуть бути пов'язані з раннім етапом освоєння традицій власне курганного будівництва (Ростунов 2007).

[1] Автор розкопок кургану С. В. Ляхов має інший погляд на стратиграфію кургану, він розглядає поховання 15, що належить до доби середньої бронзи, як основне, впущене згори в підготовлений для нього спеціальний насип 1, і вже над цим комплексом був насипаний курган (Ляхов 2002).

[2] Ці поховання частіш за все містять неповний скелет, не в анатомічному порядку або окремі кістки, що на семантичному рівні зближує їх з жертовними ямами.

[3] Пласкі вершини фіксують й на пізніших насипах курганів, що може бути розвитком цієї традиції.

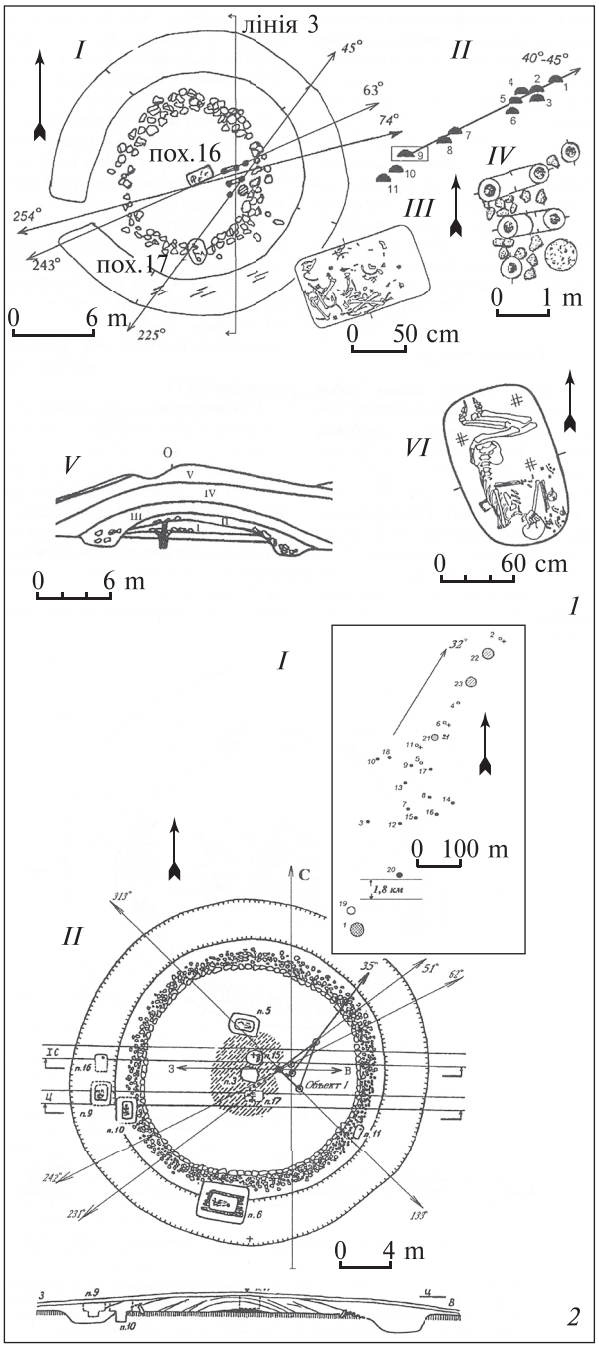

Рис. 3. Стовпові святилища: *1* — Красное, курган 9; *2* — Кубей, курган 1 (Потемкина 2004)

Fig. 3. Pillar sanctuaries: *1* — Krasnoe, mound No. 9; *2* — Kubey, mound No. 1 (Potemkina 2004)

Про докурганний час деяких ритуальних комплексів свідчить не тільки відсутність викиду, а й формування земляного покриву над якимись спорудами, ще до спорудження саме курганного насипу (наприклад, бофри в кургані 1 біля с. Борисівка Дніпропетровської обл.) (Rassamakin 2004). Але є випадки, коли поруч із ґрунтовими комплексами не простежено жодних споруд.

На наш погляд, вважати святилищами, ймовірно, слід об'єкти, не пов'язані безпосередньо з похоронною обрядовістю, принаймні спочатку. Вони були відкритими і функціонували тривалий час до спорудження курганів. Надалі їх конструктивні елементи були запозичені і зараховані до курганного контексту.

Розглядати кожен комплекс у межах однієї роботи неможливо, але слід вказати використовувані нами критерії ідентифікації святилищ:

1) наявність плаского сакрального майданчика, спеціально виділеного за допомогою кромлеху, рову, валу або їх поєднаннями, як правило, зі слідами ритуальних дій (кострища, жертовні ями, зняття земляного покриву, «зруйновані» поховання-жертвоприношення);

2) об'ємний ритуальний майданчик (фігурні насипи, майданчики-платформи або ж цоколі), також майже завжди відокремлена від профанного світу ровом, кромлехом;

3) проходи (часом додатково позначені менгіром, кострищем, ямою, похованням і т. д.) в південно-західних, південно-східних сегментах споруд, що оздоблюють майданчик;

4) наявність системи дерев'яних стовпів, яка вже давно позначається терміном «стовпове святилище»;

5) частина таких споруд має астрономічні орієнтири (Потемкина 2001; 2004).

Дослідження подібних комплексів з точки зору археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил. Т. М. Потьомкіна дослідила низку курганів, зокрема і в Північно-Західному Причорномор'ї (Потемкина, Иванова 2003—2004; 2011). Це — комплекси зі стовповими (Кубей, курган 1; Джурджулешти, курган 2; Красне , курган 9; Саратени, курган 1; Мокра, курган 1) або зооморфними конструкціями (Ревова, курган 3; 1—4) (рис. 3—5). Відомий рів у формі змії (Катаржино 1/10) (рис. 6). Святилища з астрономічними орієнтирами відомі і в інших регіонах Північного Причорномор'я: Акермень I, курган 11; Виноградне, курган 24 (рис. 7). Походження їх дослідниця пов'язує з ронделями Центральної Європи. На її думку, степовим коридором йшло поширення цих традицій, пристосованих до інших культур та місцевостей, далі на схід, на Південний Урал, в Зауралля, аж до Алтаю (Потемкина 2001). У тих випадках, коли були отримані радіовуглецеві дати окремих елементів таких святилищ (дерев'яних стовпів або первинних поховань, культових ям), вони виявлялися синхронними центральноєвропейським спорудам з астрономічними маркерами.

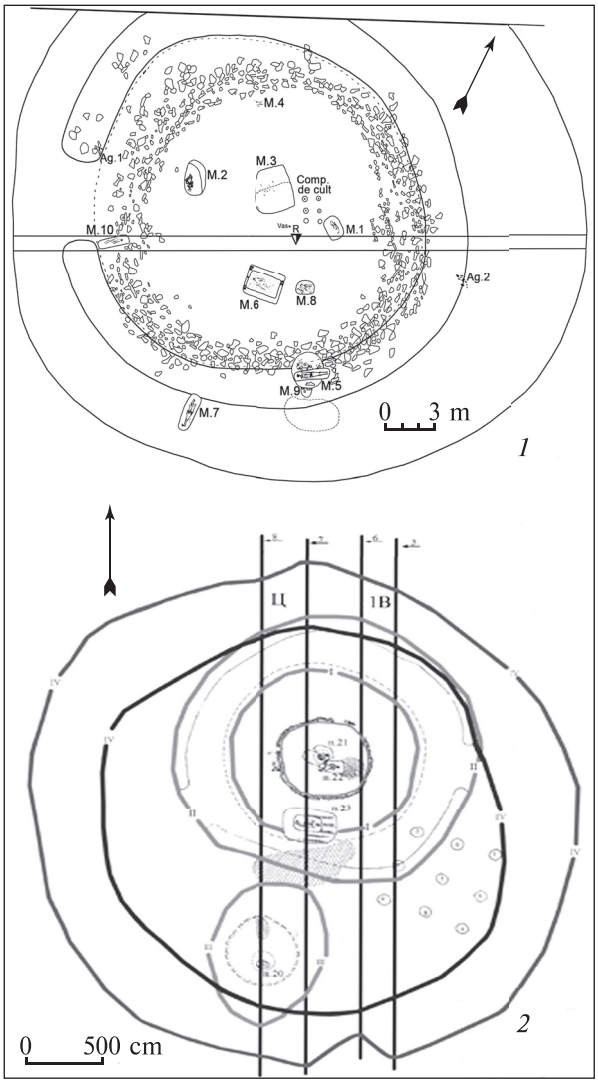

Рис. 4. Підкурганні стовпові святилища: *1* — Чимишлія, курган 1 (Popovici et al. 2016); *2* — Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015)

Fig. 4. Burial mound pillar sanctuaries: *1* — Cimislia, mound No. 1 (Popovici et al. 2016); *2* — Ordzhonikidze, mound "Shakhtar" (Daragan 2015)

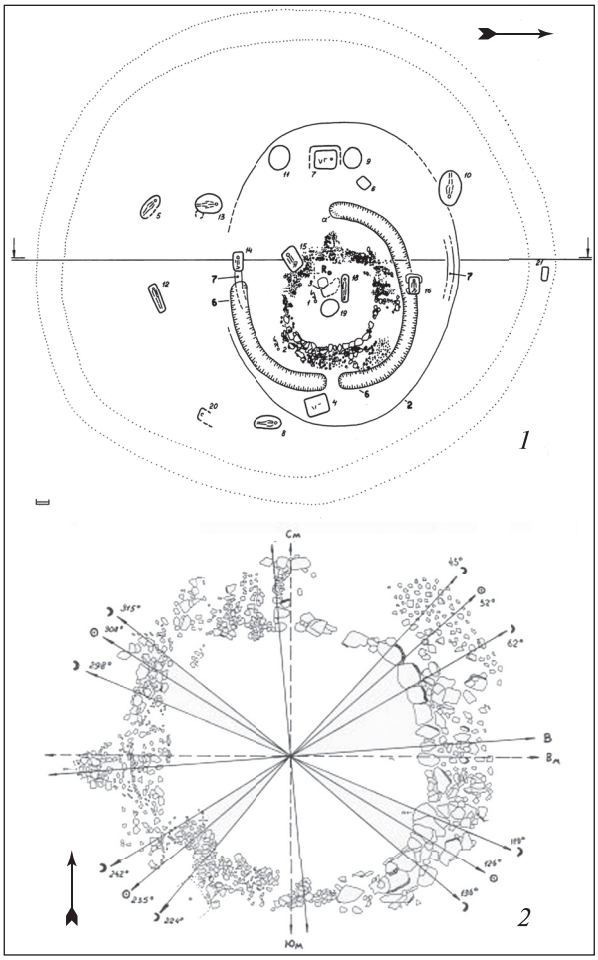

Рис. 5. Ревова, курган 3: *1* — план кургану (Иванова та ін. 2005); *2* — астрономічні орієнтири (Потемкина 2005)

Fig. 5. Revova, burial mound No. 3: *1* — Plan of the burial mound (Ivanova et al. 2005), *2* — astronomical landmarks (Potemkina 2005)

Імовірно, був і шлях до Причорноморського Степу. З недавно відкритих стовпових святилищ треба назвати Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015), Чимишлия, курган 1 (Popovici et al. 2016) (рис. 4)

Гіпотеза. Аналіз ранніх дат підкурганних комплексів (друга половина V тис. до н. е.) дає можливість припустити, що вони не пов'язані безпосередньо з курганами, а належали до складних монументальних споруд — святилищ (часто з астрономічними орієнтирами), які хронологічно передували їм та функціонували довгий час без створення над ними курганного насипу. В деяких випадках знайдені поховання на території святилищ, що були одночасні їм та мали сакральний характер. Інші святилища залишалися без поховань. Курганні насипи над сакральними комплексами стали з'являтися після того, як не раніше 38/37 ст. до н. е. там були здійснені нові поховання більш пізніх епох. Саме над ними насипалися кургани, що помилково пов'язують з ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами.

Складні споруди (що були з часом перекриті курганними насипами), не могли бути побудовані і скориговані за той короткий термін, під час якого здійснювався обряд поховання. Також і поховання померлого не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ. Найчастіше це явища різнокультурні і різночасові. Слід визнати первинність святилищ і функціонування їх протягом тривалого часу. На час зведення кургану деякі функції вже були втрачені, тому нове населення мале знання про сакральність цього місця, але не володіло навичками використання астрономічної складової.

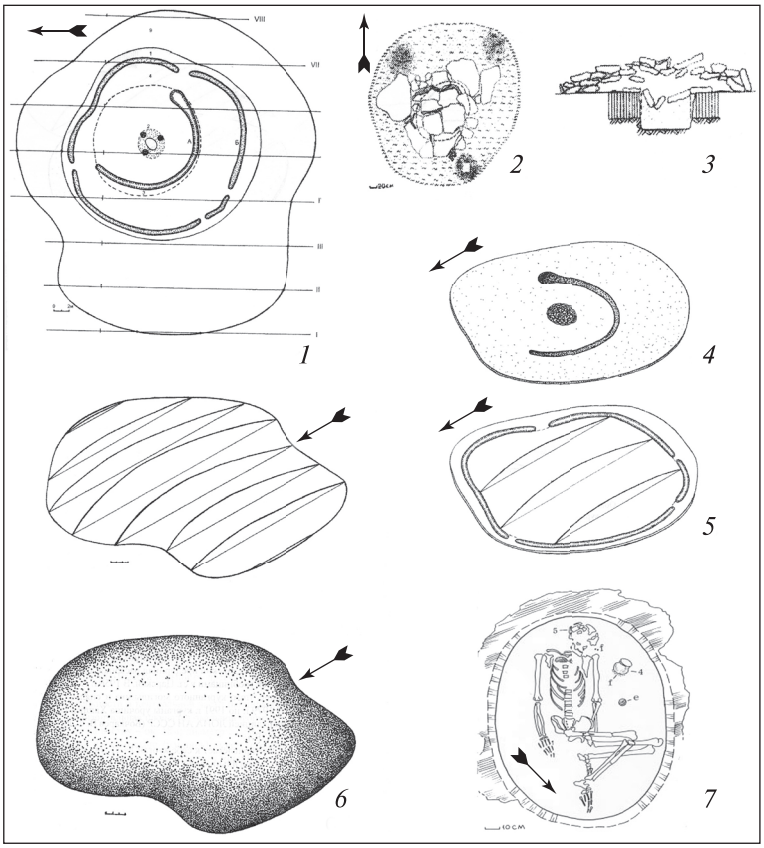

Рис. 6. Курган 1 біля с. Катаржино: *1* — загальний план шарів 1—4 і 9; *2*, *3* — перший і другий етапи спорудження кургану; *4—5* — поетапна аксонометрична реконструкція (*4* — третій, четвертий і п'ятий етапи; *5* — шостий і сьомий етапи); *6* — аксонометрична реконструкція шару 9; *7* — основне поховання 10 (*1*, *4*, *5*, *6* — реконструкція А. С. Илуридзе, В. Л. Ростунова (Ростунов 2007); *2*, *3*, *7* — Иванова и др. 2005)

Fig. 6. Burial mound No. 1 near Katarzhyno village: *1* — general plan of layers Nos. 1—4 and 9; *2*, *3* — the first and second stages of construction of the burial mound; *4—5* — axonometric reconstruction (*4* — the third, fourth and fifth stages; *5* — the sixth and seventh stages); *6* — axonometric reconstruction of layer No. 9; *7* — main burial No. 10 (*1*, *4*, *5*, *6* — reconstruction after A. S. Iluridze, V. L. Rostunov (Rostunov 2007); *2*, *3*, *7* — Ivanova et al. 2005

Частина поховань, здійснених на території святилища (а також культові або жертовні ями) є синхронними періоду існування ґрунтового святилища (ранній енеоліт) і набагато передують спорудженню курганного насипу в середньому, пізньому енеоліті, та в добу бронзи. Цілком ймовірно, що ці поховання могли бути сакральною жертвою, або ж захороненням «жерця» чи індивіда особливого соціального статусу. Зруйнованість багатьох поховань не применшує їх значення, а, навпаки, підвищує семіотичний статус. Їх датування не стосується основного поховання, з яким насправді пов'язано майбутнє будівництво курганного насипу. Це підтверджується випадками знаходження під насипом декількох основних поховань, що відрізняються за датами та культурами.

Зазначимо, що рови у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, часто демонструють факт тривалого відкритого стану. Перемички, які супроводжують більшість ровів, не потрібні за наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію саме безкурганного святилища. До того ж під час археоастрономічних досліджень виявлено, що такі проходи-перемички співвідносяться з певними астрономічними і календарними маркерами. Рови, які дійсно пов'язані зі спорудженням насипу, не мали перемичок (були «кільцевими»); часом на поверхні насипу простежено викид з такого рову, або з нього брали ґрунт для спорудження кургану.

Поховання у святилищі померлого, яке вже супроводжувалося зведенням над ним кургану, змінювало статус святилища — тому що, опи-

нившись під земляним насипом, святилище перестало виконувати свої первісні функції. Але вони могли бути невідомі наступним культурам, хоча й сакральність цього міста та елементів споруди були визначені. Таким чином, можна припустити формування спільного сакрального простору епохи палеометалу, з притаманними йому фазами континуітету та дискретності. Проявом та реалізацією основних ідей сакрального простору є залучення ґрунтових (безкурганних) святилищ до курганного контексту.

Об'єднання з часом ґрунтового поховання або жертовної ями, власне святилища та основного для кургану поховання під єдиним курганним насипом призвело до помилкового (раннього) датування археологами самих курганів, і вплинуло на виділення необґрунтовано ранніх курганних комплексів.

Коригування дослідниками в своїх наукових працях деяких археологічних даних підтверджує нашу гіпотезу. Так, окремі поховання, що традиційно (за відсутності радіовуглецевих дат) вважалися дуже ранніми підкурганними, згодом були визначені археологами як ґрунтові, наприклад Весела Роща II, 1/15, Мухін 2/5 Шляхівський II, 3/3,4, Мокрий Чалтирь 2/4 (Rassamakin 2004). Вже давно запропоновано вважати ґрунтовими поховання суворівської культурної групи, які спочатку належали до підкурганних. Археологи не раз звертали увагу на існування ґрунтових (докурганних) поховань під час розкопок курганів, наприклад могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5—7, 11, 12 (Манзура 1997), курган Шахтар (Дараган 2015) та ін.

На наш погляд, практично всі поховання чи жертовні ями першої хронологічної групи пов'язані зі святилищами (мегалітичними, «стовповими» та ін.) та є ґрунтовими, безкурганними. З точки зору Т. М. Потьомкіної, поховання чи ями, що синхронні святилищам, були саме жертовними. Вони пов'язані з людськими жертвопринесеннями, що знаменують вибір місця і початок спорудження святилища, або стосуються календарної та поховальної обрядовості. Але дослідниця, як інші археологи, святилище та курганний насип вважає синхронними (Потемкина 2004). Схожої думки дотримується М. Дараган, яка у своїх роботах вводить у науковий обіг досить переконливі і дуже якісні комплексні реконструкції окремих святилищ і, власне, обрядових дій, що відбувалися під час їх функціонуванні. Але й вона зараховує ці святилища до часів зведення курганного насипу (Дараган 2014, с. 127—136; рис. 2—5).

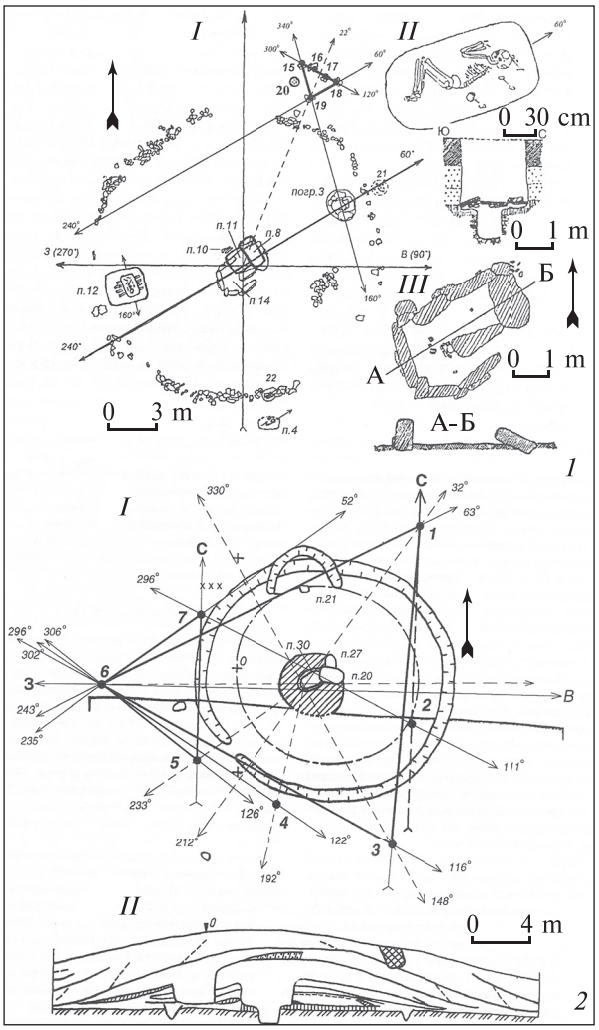

Рис. 7. Стовпові святилища: *1* — Виноградне курган 24; *2* — Аккермень I, курган 11 (Потемкина 2004)

Fig. 7. Pillar sanctuaries: *1* — Vynohradne, burial mound No. 24; *2* — Akkermen I, burial mound No. 11 (Potemkina 2004)

Розгляд таких комплексів дозволяє дійти висновку, що їх стратиграфічні горизонти треба розділяти в часі: в таких святилищах майже завжди можна виділити докурганний і курганний періоди. Поховання чи ями, синхронні часу функціонування святилища, не є обов'язковими, хоча трапляються досить часто. Якщо поховання чи жертовної ями не було, то маємо на момент розкопок лише досить пізнє основне підкурганне поховання, здійснене на території святилища. Якщо якесь поховання відбулося за часів функціювання святилища, то воно було ґрунтовим. Курганний насип з'являвся набагато пізніше і пов'язаний був зі ще одним похованням всередині сакрального майданчика. Тоді під час археологічного дослідження виявляють два основних поховання. В цьому випадку основним для кургану було лише одно з них — те, над яким курган був насипаний. Курган в такому випадку був роз-

ташований на сакральному місті (на святилищі), міг бути розміщений усередині кромлеху (рову, валу), а міг перекривати його.

Часто поховання, пов'язані зі святилищем, відрізняються від стандартного енеолітичного поховання неповним скелетом. Це можуть бути розрізнені кістки (Кубей 1/15), «пакет» (Ревова 1/19) або комплекс черепів у поєднанні з «пакетом» (Вертолетное поле 1/12) і т. п. Серед недатованих поховань цього типу — окремі черепи, скелети без черепів, долілиць та в інших «неприродних» позах.

Аналіз матеріалу і зіставлення його з радіовуглецевими датами дозволяє припустити появу традиції споруди святилищ в степовому Причорномор'ї і Передкавказзі в середині V тис. до н. е., а початок курганного будівництва — в 38—37 ст. до н. е.

Можна припустити центральноєвропейський і нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом і, очевидно, мав структурну схожість з іншими об'єктами, побудованими відповідно до руху небесних світил в пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи, передусім, з ронделями. Появу святилищ можна зарахувати до великого кола археологічних свідчень взаємодій світу ранніх землеробів Південно-Східної і Центральної Європи та «степового» світу скотарів.

Є різні свідчення спільного сакрального простору степового населення в енеоліті та доби бронзи. Це не тільки поховання в одному насипу, але й використання різних знакових елементів святилища, наприклад антропоморфних стел. Так, в кургані біля с. Сичавка Одеської обл. стели з кромлеху використало населення ямної, бабинської та сабатинівської культур. А поховання буджацької культури було «вписане» у внутрішню частину кромлеху, бо первісний насип над похованням пізнього енеоліту його не перекрив (Іванова, Савельєв 2011).

Ю. Лотман дійшов висновку, що «тексти» (як знакова система) не функціонують самі по собі, а лише у семіотичному континуумі, заповненому різнотипними семіотичними утвореннями. Такий континуум дослідник (за аналогією до ноосфери академіка В. Вернадського) назвав семіосферою (Лотман 2000). Незважаючи на існування за доби бронзи в Причорноморських степах різних археологічних культур, їх об'єднує загальне сприйняття символіки курганного простору, часом — деякі схожі елементи або традиції поховального ритуалу. На наш погляд, можна говорити про формування єдиного «сакрального простору» епохи палеометалу, що співвідноситься з одним з елементів семіосфери Ю. Лотмана.

Висновки. Ранні радіовуглецеві дати багатьох курганів Понто-Каспійського степу пов'язані з іншими об'єктами — святилищами, які були більш ранніми, ніж самі кургани, що згодом перекрили їх. Вони датуються в проміжку 45—40 ст. до н. е., у той час, як найперші кургани з'являються не раніше 38/37 ст. до н. е. Феномен ґрунтових святилищ раннього та середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом. Нео-енеолітичні взаємодії Степу та світу ранніх землеробів фіксуються і за даними генетичного та антропологічного аналізу давніх популяцій.

Саме розмежування, власне, курганів і монументальних сакральних споруд за хронологічною та культурною ознакою дозволяє пояснити наявні невідповідності: помилковість датування курганів за занадто ранніми датами ґрунтових святилищ.

Гимбутас, М. 2006. *Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы.* Москва: РОССПЭН.

Дараган, М. Н. 2015. Опыт 3D-моделирования курганных сооружений эпохи энеолита–ранней бронзы. В: Гук, Д. Ю. (ред.). *Виртуальная археология (эффективность методов)*. Материалы Второй Международной конференции. Санкт-Петербург: Из-во Государственного Эрмитажа, с. 127-139.

Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ.

Іванова, С. В., Савельєв, О. К. 2011. Курган біля с. Сичавка Одеської області. *Археологія*, 3, с. 70-82.

Кореневский, С. Н. 2012. *Рождение кургана.* Москва: Таус.

Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганськ: СНУ імені В. Даля.

Котова, Н. С. 2013. *Дереивская культура и памятники Нижнемихайловского типа*. Харьков: Майдан.

Лотман, Ю. М. 2000. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство.

Ляхов, С. В. 2002. Раскопки курганов в степной зоне Центрального Предкавказья в 1997 году. *Росархеолог* http://rosarheolog.ru/lyaxov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/

Манзура, И. В. 1997. Археология основного мифа. *Stratum plus*, 2, с. 26-46.

Моргунова, Н. Л. 2011. Энеолит Волго-Уральского междуречья. Оренбург: ОГУ.

Петренко, В. Г., Островерхов, А. С., Сапожников, И. В. 2002. Новый курган эпохи энеолита-бронзы в Нижнем Поднестровье. *Старожитності Степового Причорномор'я та Криму*, X, с. 39-63.

Петренко, В. Г. Ковалюх, Н. Н. 2003. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья. *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: Корвін пресс, с. 102-110.

Потемкина, Т. М. 2001. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и мо-

делей степной Евразии. В: Косарев, М. Ф., Дэвлет, М. А. (ред). *Мировоззрение древнего населения Евразии*. Москва: Старый сад, с. 166-256.
Потемкина, Т. М. 2004. Особенности структуры сакрального пространства энеолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья). В: Гей, А. Н. (ред.). *Памятники археологии и древнего искусства Евразии*. Москва: Институт археологии РАН, с. 214-251.
Потемкина, Т. М. 2005. Археоастрономический аспект исследования кургана 3 у с. Ревова. В: Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ, с. 188-199.
Потемкина, Т. М., Иванова, С. В. 2003–2004. Курган эпохи энеолита–ранней бронзы у с. Ревова Одесской области и его археоастрономическая интерпретация. *Stratum plus*, 2, с. 145-163,
Рассамакин, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах,* 20, с. 289-296.
Рассамакін, Ю. Я. 2013. Поховання квітянської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.
Рассамакін, Ю. Я., Черних, Є. О. 2017. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині. *Археологія*, 2, с. 38-53.
Ростунов, В. Л. 2007. *Эпоха энеолита–средней бронзы Центрального Кавказа*. Т. 3. Владикавказ: СОИГСИ им. В. И. Абаева.
Сафронов, В. А. 1989. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волго-Вятское книжное изд-во.
Яровой, Е. В. 2000. С*котоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла*. Автореф. дисс. ... д.и.н. ИА РАН.
Popovici, S., Ciobanu, I, Agulnicov, S. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. consideraţii preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.
Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).

Надійшла 03.12.2020

С. В. Иванова

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

ДРЕВНЕЙШИЕ КУРГАНЫ КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА

Анализ ранних дат и стратиграфии «подкурганных» комплексов (вторая половина V тыс. до н. э.) позволил прийти к выводу, что они не связаны непосредственно с курганной насыпью, а относятся к сложным монументальным сооружениям — святилищам. Святилища хронологически предшествовали курганам и функционировали долгое время без создания над ними насыпи. Часть святилищ имела астрономические ориентиры и была связана с календарно-зодиакальной символикой. Иногда на территории святилищ совершались захоронения, которые были одновременно им и имели сакральный характер. Это были грунтовые захоронения, и насыпи над ними не возводились.

Курганные насыпи над святилищами стали появляться после того, как в сакральном месте осуществлялись захоронения более поздних эпох (не ранее 38/37 вв. до н. э.). Эти насыпи ошибочно связывают с грунтовыми захоронениями или с грунтовыми святилищами. Датировка курганных насыпей по датам сакральных грунтовых погребений (а также по дереву «столбовых святилищ») ошибочно удревнила даты появления первых курганов в Степном Причерноморье и Предкавказье.

Разделение этих комплексов во времени и пространстве (грунтовое святилище и собственно курган) позволило сделать выводы о существовании грунтовых святилищ в 45—40 вв. до н. э. Курганы появляются позднее, их установка на месте святилищ связана с сакральностью места. На всей территории Европы курганы появляются практически одновременно, в 38/37 вв. до н. э., хотя и в разных культурах. Можно предположить Центральноевропейское и Нижнедунайское влияния на формирование идеологических представлений населения Степи. В частности, феномен грунтовых святилищ среднего энеолита, возможно, возник под Центральноевропейским влиянием и, очевидно, имел структурное сходство с другими комплексами, построенными в соответствии с движением небесных светил в позднем неолите Центральной и Атлантического Европы. Появление святилищ можно отнести к кругу археологических свидетельств о взаимодействии мира ранних земледельцев Юго-Восточной и Центральной Европы с подвижным населением «степного» мира. Курганы Степного Причерноморья и Предкавказья синхронны европейским курганам, их удревнение по датам святилищ является ошибочным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курган, святилище, сакральное пространство, энеолит, бронзовый век.

Svitlana V. Ivanova

Dr. hab., Chief Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

ANCIENT BURIAL MOUNDS AS A SYMBOLIC SYSTEM

Analysis of early dates and stratigraphy of burial mound complexes (the second half of the V millennium BC) led to the conclusion, that they are not directly related to the burial embankment, but relate to complex monumental structures — sanctuaries. The sanctuaries preceded the burial mounds in chronological aspect, and they functioned for a long time without

creating an embankment above them. The part of sanctuaries had astronomical reference points and were connected to calendar-zodiac symbolism. Sometimes burials were carried out on the territory of sanctuaries; these burials had sacral nature. These were flat burials and the mound above them were not erected.

Burial mounds above the sanctuaries began to appear after burials of later epochs were carried out in sacral places (not earlier than 38/37 BC.). These mounds erroneously are associated with flat burials or ground sanctuaries. The dating of burial mounds by the dating of sacral flat burials (or by the dating of «pillar sanctuaries») mistakenly depreciated the dating of appearance of the first mounds in the Steppe Black Sea region and Transcaucasia.

The separation of these complexes in time and space (the flat ground sanctuary and the burial mound itself) allowed drawing conclusions about the existence of this sanctuaries in 45—40 BC. The burial mounds appear later, their installation in the place of sanctuaries is connected with the sacral nature of the place. Throughout Europe, barrows appear almost simultaneously, in 38/37 BC, although in different cultures. It is possible to assume the Central European and Lower Danube influence on the formation of ideological ideas of the Steppe population. In particular, the phenomenon of sanctuaries of the Middle Eneolithic may have originated under Central European influence. It obviously had structural similarities with other complexes built in accordance with the movement of the celestial luminaries in the late Neolithic of Central and Atlantic Europe. The appearance of sanctuaries can be attributed to the circle of archaeological evidence of the interaction between the world of early farmers of Southeast and Central Europe and the "steppe" world of the pastoralists. The barrows of the Black Sea and Caucasian steppe are synchronous with European burial mounds, and their ancientization and equation with the dating of sanctuaries is erroneous.

K e y w o r d s: burial mound, sanctuary, sacred space, Eneolithic, Bronze Age.

References

Gimbutas, M. 2006. *Tsivilizatsiya Velikoy Bogini: mir Drevney Evropyi*. Moskva: Rosspen.

Daragan, M. N. 2015. Opyt 3d-modelirovaniya kurgannyih sooruzheniy epohi eneolita-ranney bronzy. In: Guk, D. Yu. (ed.). *Virtualnaya arheologiya (effektivnost metodov)*. Materialyi Vtoroy Mezhdunarodnoy konferentsii. Sankt-Peterburg: Iz-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 127-139.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.

Ivanova, S. V., Saveliev, O. K. 2011. Kurgan bilya s. Sichavka Odeskoy oblasti. *Arheologia,* 3, p. 70-82.

Korenevskiy, S. N. 2012. *Rozhdenie kurgana*. Moskva: Taus.

Kotova, N. S. 2006. *Ranniy eneolit stepnogo Podneprovya i Priazovya*. Lugansk: SNU imeni V. Dalya.

Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemihailovskogo tipa*. Harkov: Maydan.

Lotman, Yu. M. 2000. *Semiosfera*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo.

Lyahov, S. V. 2002. Raskopki kurganov v stepnoi zone Tsentralnogo Predkavkazia v 1997 godu. *Rosarheolog* http://rosarheolog.ru/lyaxov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/

Manzura, I. V. 1997. Arheologiia osnovnogo mifa. *Stratum plus*, 2, p. 26-46.

Morgunova, N. L. 2011. *Eneolit Volgo-Uralskogo mezhdurechya*. Orenburg: OGU.

Petrenko, V. G., Ostroverhov, A. S., Sapozhnikov, I. V. 2002. Novyii kurgan epohi eneolita-bronzyi v Nizhnem Podnestrove. *Starozhitnosti Stepovoho Prichornomoria ta Krymu*, X, p. 39-63.

Petrenko, V. G. Kovaliukh, N. N. 2003. Novye dannye po radiouglerodnoi khronologii eneolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Trypilski poselennia-hihanty*. Kyiv: Korvin press, p. 102-110.

Potemkina, T. M. 2001. Eneoliticheskie krugloplanovye svyatilischa Zauralya v sisteme shodnyih kultur i modeley stepnoy Evrazii. In: Kosarev, M. F., Devlet, M. A. (red). *Mirovozzrenie drevnego naseleniya Evrazii*. Moskva: Staryii sad, p. 166-256.

Potemkina, T. M. 2004. Osobennosti struktury sakralnogo prostranstva eneoliticheskih kurganov so stolbovyimi konstruktsiyami (po materialam Severnogo Prichernomorya). In: Gey, A. N. (ed.). *Pamyatniki arheologii i drevnego iskusstva Evrazii*. Moskva: Institut arheologii RAN, p. 214-251.

Potemkina, T. M. 2005. Arkheoastronomicheskii aspekt issledovaniia kurgana 3 u s. Revova. In: Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT, p. 188-199.

Potemkina, T. M., Ivanova, S. V. 2003-2004. Kurgan epohi eneolita-ranney bronzy u s. Revova Odesskoy oblasti i ego arheoastronomicheskaya interpretatsiya. *Stratum plus*, 2, p. 145-163.

Rassamakin, Yu. Ya. 2009. Novyie daty k absolyutnoi hronologii eneolita stepnogo Prichernomorya (predvaritelnaia informatsiia). *Arheologicheskiy almanah*, 20, p. 289-296.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arheologia*, 4, p. 17-41.

Rassamakin, Yu. Ya., Chernikh, Ye. O. 2017. Pokhovannia doby rannioho eneolitu na Luhanshhyni. *Arheologia*, 2, p. 38-53.

Rostunov, V. L. 2007. *Epoha eneolita-sredney bronzy Tsentralnogo Kavkaza*. T. 3. Vladikavkaz: SOIGSI im. V. I. Abaeva.

Safronov, V. A. 1989. *Indoevropeiskie prarodiny*. Gorkii: Volgo-Viatskoe knizhnoe izdatelstvo.

Yarovoi, E. V. 2000. Skotovodcheskoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomoria epokhi rannego metalla. *Avtoref. dis. ... d.i.n IA RAN*.

Popovici, S., Ciobanu, I, Agulnicov, S. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. consideraţii preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.

Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).